

Herman Wegman

Een terugblik op zijn leven en werk

Gerard Rouwhorst

Op 29 februari van dit jaar is na een uitputtende ziekte van enkele maanden prof. dr. Herman Wegman, emeritus hoogleraar kerk- en liturgiegeschiedenis aan de KTU, overleden. Zijn dood betekent een groot verlies voor de Nederlandse liturgiewetenschap: Wegman was ongetwijfeld één van de markantste en meest productieve beoefenaars van het vak in Nederland, die overigens ook buiten de grenzen van dit land bekendheid genoot.

De persoon en de levensloop van Herman Wegman, maar vooral ook het omvangrijke oeuvre dat hij heeft nagelaten, geven alle aanleiding om er een artikel aan te wijden. Het ligt voor de hand om dat in dit jaarboek te doen. Sinds de oprichting ervan was Wegman lid van de redactie en hij heeft er met grote regelmaat in gepubliceerd. Hij deed dat met volle overgave, omdat hij het jaarboek beschouwde als een medium dat hem volop de ruimte bood om op een kritische en vernieuwende manier bezig te zijn met zijn vak.

Levensloop

Herman (Antoon Joseph) Wegman werd geboren op 10 april 1930 in Soesterberg,¹ waar zijn vader hoofd was van de r.-k. lagere school. Na de lagere school doorliep hij de opleiding tot priester, eerst op het klein-seminarie te Apeldoorn - met een onderbreking van twee jaar gedurende de oorlog toen studenten en docenten van het klein-seminarie werden ondergebracht in Ootmarsum - en daarna op het groot-seminarie Rijsenburg te Driebergen. Op Rijsenburg volgde hij onder andere colleges in de kerk- en liturgiegeschiedenis bij J. Prein, een wat introverte priester van het aartsbisdom die weinig heeft gepubliceerd en in wetenschappelijke kringen nauwelijks bekendheid heeft verworven, maar wiens colleges zich onderscheidden door hun hoge wetenschappelijke karakter (zeker gemeten naar de maatstaven van die tijd). In de zomer van 1955 werd Herman Wegman door mgr. Alfrink tot priester gewijd. Meteen na zijn wijding werd hij op instigatie van Prein door de aartsbisschop naar Rome gestuurd om daar verder te studeren. Hij behaalde er het licentiaat aan de pauselijke Gregoriaanse universiteit en begon vervolgens te werken aan zijn dissertatie over het Paasoctaaf in de Romeinse liturgie, onder begeleiding van prof. H. Schmidt, de bekende liturgist van de Gregoriana die, naast Prein, zijn belangrijkste leermeester zou worden. Daar-

¹ In hetgeen volgt, baseer ik mij voornamelijk op informatie die te vinden is in diverse curricula vitae en op eigen herinneringen. Voor de periode vóór 1970 heb ik dankbaar gebruik gemaakt van gegevens die mij zijn verstrekt door drs. G. Abbink, prof. dr. Th. de Kruijf en prof. dr. G. Lukken.

naast volgde hij er ook colleges aan het Pauselijk Oosters Instituut en aan het Pauselijk Instituut voor Christelijke Archeologie. Van 1957 tot 1959 zette hij zijn studie voort in Parijs, aan het pas opgerichte Institut Liturgique dat verbonden was aan het Institut Catholique en waar bekende liturgisten als B. Botte, A.-G. Martimort, P.-M. Gy en P. Journel en de niet minder bekende patristicus J. Daniélou doceerden. In 1959 promoveerde hij in Rome bij prof. Schmidt. Na zijn terugkeer naar Nederland in 1959 was hij korte tijd kapelaan in Twello. In 1961 was er in Rijsenburg een dubbele vacature: enerzijds zocht men een econoom en anderzijds een docent in de liturgie omdat Prein in 1957 heel plotseling was gestorven (in de jaren onmiddellijk na de dood van Prein werden de colleges in de liturgie tijdelijk verzorgd door dr. J.P. de Jong, die wiskundeleraar was op het klein-seminarie Hageveld in Heemstede, maar zich ook had bekwaamd in de liturgie en was gepromoveerd bij J. Jungmann in Innsbruck). Wegman kreeg opdracht deze dubbelvacature te vervullen en zo werd hij econoom/liturgiedocent (deze combinatie kwam wel vaker voor en werd mogelijk gemaakt door het feit dat in de nog sterk rubricistische periode vóór het Tweede Vaticaanse Concilie de liturgiewenschap niet als een bijzonder belangrijk vak gold).

In zijn Rijsenburgse periode raakte Wegman betrokken bij de vernieuwing van de rooms-katholieke liturgie die door het Tweede Vaticaanse Concilie in gang werd gezet. Na het Concilie was hij eerst - van 1964 tot 1966 - secretaris en daarna - vanaf 1966 tot 1969 - voorzitter van de Nederlandse Commissie voor Liturgie die in die jaren de taak had om de liturgievernieuwing in Nederland te begeleiden en te coördineren en die bestond uit een aantal deskundigen op het gebied van de liturgie en de kerkmuziek. In deze hoedanigheid werd Wegman geconfronteerd met de spanningen tussen Nederland en Rome die in de tweede helft van de zestiger jaren al volop aan het daglicht begonnen te treden. Van 1967 tot 1969 was Wegman consultant van één van de subcommissies van de *Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra liturgia*, de commissie die na het Tweede Vaticaanse Concilie tot taak had de hervorming van de officiële Romeinse liturgische boeken tot stand te brengen. Meer in het bijzonder was hij betrokken bij de werkzaamheden van de zogenaamde Coetus X die verantwoordelijk was voor de hervorming van de *Ordo Missae*. Verder probeerde hij, dichterbij huis, zijn ideeën over de liturgievernieuwing in de praktijk te brengen in de kapel van het klooster Arca Pacis van de Zusters van de Eeuwigdurende Aanbidding in Driebergen waar hij in 1965 rector was geworden. Hij heeft, samen met de architect Dresmé, een belangrijke rol gespeeld bij de bouw van de nieuwe kapel en verder met name ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de grondige hervorming van de liturgievieringen op zondag in het van ouds streng contemplatieve klooster. Deze vieringen zouden met name in de jaren zeventig en tachtig veel kerkgangers trekken en mede omdat er ook veel christenen uit reformato-
rische kerken op af kwamen, op den duur een steeds oecumenischer karakter krijgen. In het midden van de jaren tachtig zou er echter juist over het punt van de oecumene een conflict rijzen dat onder andere tot gevolg had dat

Wegman is opgestapt, omdat hij voortvarender te werk wilde gaan dan een deel van de gemeente. Ook institutioneel is Wegman, met name in de jaren zeventig, erg actief geweest op het gebied van de oecumene, onder andere in de sectie Eredienst van de Raad van Kerken.

Na de sluiting van Rijsenburg doceerde Wegman van 1969 tot 1970 liturgiewetenschap aan de pas opgerichte Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht, de KTHU en tegelijkertijd ook, zij het gedurende een korte tijd, aan de eveneens pas opgerichte Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam, de KTHA. Bovendien was hij verbonden aan het Gemeenschappelijk Pastoraal Instituut (GPI), dat was gevestigd in Amsterdam en het doctoraalprogramma in het pastoraat van zowel de KTHU als de KTHA verzorgde. In 1970 werd hij hoogleraar in de geschiedenis van de liturgie en het dogma aan de laatstgenoemde instelling en tegelijkertijd buitengewoon hoogleraar in dezelfde disciplines aan de Theologische Faculteit van de RUU waarmee de KTHU inmiddels intensief was gaan samenwerken en bovendien onder één dak was gebracht in het universiteitscentrum De Uithof. Vanaf die tijd was hij full-time werkzaam in Utrecht waar hij ondertussen in contact kwam met internationaal bekende geleerden als de in 1978 overleden Nieuwtestamenticus W. van Unnik en de kerkhistoricus en kenner van de gnostiek, G. Quispel.

In die lange periode manifesteerde hij zich als een inspirerend docent en een bijzonder productief wetenschapper. Wat dat laatste betreft, in de periode waarin hij hoogleraar was zijn er ongeveer 200 publicaties van zijn hand verschenen en daaronder vallen enkele boeken - waaronder het bekende handboek van de liturgiegeschiedenis - en een groot aantal omvangrijke en diepgravende artikelen. Verder heeft hij ook een aantal belangrijke bestuurlijke functies vervuld: hij is meerdere jaren rector van de KTHU (later KTUU) geweest en ook voorzitter van de STEGON (Stichting Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland).

In de loop van deze periode is er in toenemende mate een verwijdering gegroeid tussen Wegman en de leiding van de Rooms-Katholieke Kerk. Om te beginnen moet men constateren dat de Nederlandse liturgieprofessoren en liturgisten in het algemeen, en dus ook Wegman, van de kant van de bisschoppen een steeds marginalere rol werd toebedeeld bij de vormgeving van het liturgische beleid. In 1971 werd de Nederlandse Commissie voor Liturgie vervangen door de Nationale Raad voor Liturgie en daarbinnen speelden de Nederlandse liturgisten niet meer de invloedrijke rol die zij in de NCL hadden vervuld: zij vormden nog slechts een adviesraad van de NRL en deze raad heeft zichzelf uiteindelijk in 1977 opgeheven. Omgekeerd werd Wegman steeds kritischer ten opzichte van de, in zijn ogen restauratieve, koers die de Rooms-Katholieke Kerk was gaan varen. Uiteindelijk heeft dat hem in 1988 er toe gebracht om zich openlijk te distancieren van die kerk - althans voorlopig - en het priesterambt neer te leggen. Die stap leidde tot een abrupt einde van het rectoraat dat hij toen bekleedde en ook tot een voortijdige pensionering (in 1990). Er volgden toen een aantal moeilijke jaren waarin hij echter kon rekenen op de steun van zijn vrouw, Marly Verzijl, met wie hij in 1990

in het huwelijk is getreden. Van 1990 tot 1993 was hij verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Ook bleef hij publiceren over verschillende liturgiehistorische onderwerpen. Het laatste actieve jaar van zijn leven heeft hij zich volledig ingezet als voorzitter van de zogenaamde VSNU-commissie (commissie van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten) die tot taak had het Nederlands theologisch onderzoek van de voorgaande vijf jaren (1989-1993) te beoordelen. Het is algemeen bekend dat Wegman een groot aandeel heeft gehad in de tekst van het rapport dat de commissie in 1995 heeft gepubliceerd. Achteraf zou blijken dat het voorzitterschap van deze commissie de afsluiting van zijn wetenschappelijke loopbaan zou vormen. Enkele maanden na de publicatie van het eindrapport openbaarde zich de ziekte die hem fataal zou worden.

Zoals men al uit dit overzicht kan opmaken, ging de interesse van Wegman vooral uit naar de geschiedenis van de liturgie. Hij heeft zich bezig gehouden met het gehele spectrum van de liturgiewetenschappen. Hij heeft veel pastoraalliturgische artikelen geschreven. In de jaren waarin hij verbonden was aan het Gemeenschappelijk Pastoraal Instituut hadden pastorale vragen met betrekking tot de liturgie zelfs zijn hoofdaandacht. In die tijd heeft hij ook empirisch onderzoek naar de liturgie verricht, samen met zijn collega in de ambtelijke vakken, prof. dr. P. van Hooijdonk. Hij heeft ook wel eens geroken aan de semiotiek van de liturgie en uitstapjes gemaakt naar allerlei andere disciplines waarmee de liturgiewetenschap raakvlakken heeft, maar uiteindelijk keerde hij toch steeds weer terug naar het *métier* dat hij van zijn leermeesters Prein en Schmidt had geleerd, de liturgiegeschiedenis.

Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat het Wegman, hoezeer hij zich ook als historicus geprofileerd moge hebben, eigenlijk nooit om de geschiedenis als zodanig is gegaan. Zoals hij zelf eens schreef,² was hij 'geen historicus in de strikte zin van het woord', maar een 'theoloog die binnen de theologie de liturgiewetenschap behartigde vanuit een sterk historische interesse'. Wanneer hij zich verdiepte in een bepaald onderwerp, deed hij dat altijd vanuit een betrokkenheid bij actuele liturgische, of op zijn minst kerkelijke en/of maatschappelijke vragen. Veelal zocht hij in oudere fasen van de kerkgeschiedenis naar liturgische tradities en vormen die een bijdrage zouden kunnen leveren aan de vernieuwing van de eredienst. Meer in het algemeen kan men zeggen dat hij de bronnen die hij bestudeerde, beschouwde als vindplaatsen van theologie en geloof. Dat geldt mijns inziens ook voor de late Wegman die afstand had genomen van de kerk en zichzelf, naar eigen zeggen, steeds minder theoloog voelde worden. Wat dat laatste betreft, ondanks alles liep hij de laatste jaren van zijn leven rond met plannen voor een afrondend boek dat dit keer niet primair historisch van opzet zou zijn, maar zou moeten gaan over de 'theologie van de liturgie'.

Het feit, tenslotte, dat Wegman zich gedurende zijn hele leven en loopbaan op de eerste plaats heeft geconcentreerd op de bestudering van de litur-

² *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 23.

giegeschiedenis, impliceert niet dat zijn werk geen ontwikkelingen heeft doorgemaakt. Het tegendeel is het geval! In zijn persoonlijke leven heeft hij ingrijpende veranderingsprocessen doorgemaakt die alles te maken hebben met het feit dat hij zich in de loop der jaren steeds meer zag vervreemden van het traditionele rooms-katholieke milieu waarin hij was opgegroeid, meer in het algemeen van de Rooms-Katholieke Kerk waarbinnen hij jarenlang als priester heeft gefunctioneerd, en in de laatste jaren zelfs van het christendom als zodanig (in ieder geval in zijn kerkelijke vormen). Die persoonlijke ontwikkelingen en veranderingen vindt men overduidelijk terug in zijn werk. Wegman is inderdaad altijd een liturgiehistoricus gebleven, maar de optiek vanwaaruit hij het vak benaderde, heeft zich in de loop der jaren sterk gewijzigd. Hij is andere vragen gaan stellen aan het verleden en heeft daardoor ook andere dingen ontdekt. Vandaar dat het voor de hand ligt om bij de bespreking van zijn wetenschappelijke werk³ de chronologische volgorde aan te houden en een indeling in perioden te hanteren die overeenkomt met de stadia die Wegman heeft doorlopen en die min of meer corresponderen met de ontwikkelingen die zich de laatste decennia hebben voltrokken binnen de Rooms-Katholieke Kerk.

Promotie in Rome en de jaren op het groot-seminarie Rijsenburg (1959-1967)

Men kan een bespreking van Wegmans publicaties het beste beginnen met zijn dissertatie. Weliswaar is daarvan pas in 1968 een handelseditie verschenen,⁴ maar deze is niet meer dan een ingekorte versie van het originele proefschrift.

Wegmans proefschrift is een goed voorbeeld van een klassieke liturgiehistorische studie. De jonge doctor probeert de geschiedenis van het Paasoktaaf in de oudste fase van de Romeinse liturgie te reconstrueren. De methode die hij daarbij gebruikt, kan zonder meer klassiek worden genoemd: hij analyseert de officiële liturgische bronnen en vergelijkt deze met elkaar en bovendien met teksten uit andere, met name westerse, liturgische tradities. Via deze beproefde manier van de 'liturgie comparée' - waarvan de beginselen met name door A. Baumstark zijn geformuleerd en uitgewerkt - komt hij tot de conclusie dat de oorsprong van het Paasoktaaf teruggaat op de pastorale zorg voor de pasgedoopten in de presbyterale, Romeinse liturgie van de vierde en

³ Zie voor de bibliografie van Wegmans publicaties tot en met het jaar 1989: C. CASPERS & M. SCHNEIDERS: H.A.J. Wegman: A bibliography, in: C. CASPERS & M. SCHNEIDERS (red.): *Omnes circumstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy presented to Herman Wegman* (Kampen 1990) 1-14. Een lijst van de publicaties die zijn verschenen vanaf 1990 met aanvullingen op genoemde bibliografie zal verschijnen in de volgende jaargang van dit *Jaarboek*.

⁴ *Het Paasoktaaf in het Missale Romanum en zijn geschiedenis* (Assen 1968).

de vijfde eeuw. De opvatting, daarentegen, dat het Paasoctaaf een soort verlenging is van de viering van de verrijzenis, is van later datum en wordt vooral aangetroffen in liturgische bronnen die afkomstig zijn uit de pauselijke liturgie (voor het onderscheid tussen de pauselijke en de presbyterale liturgie sluit hij zich aan bij de baanbrekende studies van A. Chavasse).

Een goed idee van de opvattingen van de jonge Rijsenburgse docent krijgt men in een reeks van vijf pastoraalliturgische brochures over de viering van de H. Mis die van zijn hand zijn verschenen tussen 1961 en 1965.⁵ Wegman komt uit deze populariserende geschriften naar voren als een typische representant van de Liturgische Beweging die in de loop van deze eeuw, maar met name in de jaren vijftig, op gang was gekomen en zo'n grote rol zou spelen bij de hervorming van de Romeinse liturgie zoals die gestalte heeft gekregen tijdens en na het Tweede Vaticaans Concilie. Hij geeft vooral blijk van een kritische houding ten opzichte van de middeleeuwse en contra-reformato-ri-sche beleving van de eucharistie en de communie, die in zijn ogen te clericaal, te individualistisch en te devotieel was en een te sterk en te eenzijdige nadruk legde op de *realis praesentia* en de aanbidding van de hostie. Men dient in zijn ogen terug te keren naar de liturgie van de Oude kerk - met name de oudste fase van de Romeinse liturgie - die 'de Eucharistie en de communie anders, waarschijnlijk objectief beter heeft beleefd en ervaren'.⁶ Dat doel dient te worden gerealiseerd door een voorzichtige en prudente hervorming van het ritueel van de eucharistieviering, maar vooral door een andere attitude bij de celebrerende priester en een goede catechese van de gelovigen aan wie de nieuwe inzichten van de theologie dienen te worden gepredikt.⁷

De eerste vijftien jaar aan de KTHU (1970 - 1985)

De jaren die liggen tussen de sluiting van Rijsenburg in 1967 en de benoeming tot hoogleraar aan de KTHU (later KTUU) in 1970 vormen, wat de publicaties van Wegman betreft, een soort overgangperiode. Naast de handelseditie van zijn dissertatie (1968) zijn er in die jaren een aantal kleinere artikelen verschenen over nogal uiteenlopende onderwerpen die veelal betrekking hebben op de liturgische vernieuwing in Nederland die op dat moment in een stroomversnelling aan het raken is. Duidelijke onderzoekslijnen zijn in deze artikelen echter eigenlijk niet aan te treffen. Die beginnen zich mijns inziens pas weer af te tekenen in het begin van de zeventiger jaren wanneer

⁵ *Gedachten over prelatie en canon* (Hilversum 1961); *Gedachten over de communieritus* (Hilversum 1962); *Gedachten over de offerande* (Hilversum 1963); *Gedachten over de gestalte der eucharistieviering* (Hilversum 1964); *Gedachten over gebed en lezing* (Hilversum 1965).

⁶ Citaat uit *Gedachten over de communieritus* 3.

⁷ *Gedachten over de communieritus* 10-11.

hij hoogleraar is in Utrecht. Rond het midden van de jaren tachtig kan men in bepaalde opzichten een breuk constateren in het werk van Wegman. Vanaf die periode begint hij zich in zijn werk steeds kritischer uit te laten over de Rooms-Katholieke Kerk en haar liturgische tradities en lijken ook de vragen die aan zijn onderzoek ten grondslag liggen zich te wijzigen.

De inaugurale rede die Wegman heeft gehouden in 1971 kan men in zekere zin als de afsluiting van een oude en het begin van een nieuwe periode beschouwen. Met zijn vroegere werk heeft deze rede⁸ een grote waardering voor de oude Romeinse liturgie gemeen. Tegelijkertijd wordt het onderzoek daarnaar in een breder oecumenisch perspectief geplaatst. Wegman heeft als uitgangspunt voor zijn rede vier *orationes super oblata* uit het Romeinse Mismaal genomen waarin de voor reformatorische christenen zo problematische en zelfs aanstootgevende opvatting van de eucharistie als offer een centrale rol speelt. De vier teksten worden door hem zorgvuldig geanalyseerd en vervolgens gesitueerd in het bredere kader van de Romeinse liturgie en meer in het algemeen van de vroeg-christelijke eredienst die zelf sterk schatplichtig is aan de joodse wijze van bidden en vieren, met name aan het gebedsgenre van de *berakah* waarin de lofprijzing zo centraal staat. Aldus verstaan, vormen de vier Romeinse gebeden geen barrière voor de oecumene, maar bieden zij integendeel juist een uitzicht op een gemeenschappelijk verstaan van de eucharistie.

In de eerste jaren van zijn hoogleraarschap is ook het handboek van de liturgiegeschiedenis ontstaan. Wegman was niet het soort docent dat jaar in jaar uit dezelfde collegetractaten voordroeg. Hij wilde het liefst elk jaar een ander onderwerp behandelen. Om daarvoor de handen vrij te hebben, gaf hij de studenten collegetractaten waarin de grote lijnen van de liturgiegeschiedenis te vinden waren zodat hij die in de colleges als bekend kon veronderstellen om vervolgens meer specifieke thema's uit te diepen. De dictaten werden telkens bijgeschaafd en in 1976 voor het eerst als handboek uitgegeven.⁹ In 1983 verscheen een herziene editie en in 1991 heeft hij het boek nog eens helemaal herschreven en bij die gelegenheid ook van een nieuwe titel voorzien, namelijk *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom*.

Dit handboek is een uniek werk, ook internationaal gezien. Er zijn de afgelopen decennia geen andere boeken verschenen die in een beperkt aantal pagina's een helder en goed leesbaar overzicht bieden van de verschillende periodes van de liturgiegeschiedenis en bovendien ook nog eens van de verschillende liturgische tradities van het oosten en het westen. Het unieke karakter van dit werk is echter vooral gelegen in Wegmans benadering van het onderwerp: de liturgie wordt niet behandeld als een geïsoleerd fenomeen, maar als een integraal onderdeel van de kerkgeschiedenis en zelfs, breder nog,

⁸ Een uitzicht vanuit de Romeinse liturgie op het gezamenlijk verstaan van het avondmaal door de kerken (Assen 1971).

⁹ *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten* (Hilversum 1976).

van de cultuurgeschiedenis. Deze benadering blijkt meteen bij het opslaan van het werk al uit de indeling. Het hart van elk hoofdstuk wordt steeds gevormd door een beschrijving van de verschillende liturgische rituelen, de orden van dienst, maar deze wordt telkens voorafgegaan door een overzicht van historische data in een eerste en van culturele data in een tweede paragraaf. En wanneer men de verschillende drukken en edities vergelijkt, constateert men bovendien dat de samenhang tussen de meer algemeen historische paragrafen en de beschrijving van de orden van dienst, rituelen in de loop der jaren duidelijker uit de verf komt, hoewel ook uit de laatste versie van 1991 op verschillende plaatsen duidelijk blijkt hoe moeilijk het is om de samenhangen tussen de liturgiegeschiedenis en andere onderdelen van de kerk- en cultuurgeschiedenis op het spoor te komen en bloot te leggen, iets waarvan Wegman zichzelf ook terdege bewust was.

Het is moeilijk om een duidelijk ordeningsprincipe aan te brengen in de overige publicaties die in de zeventiger en in de eerste helft van de tachtiger jaren zijn verschenen. Wegman heeft zich in die periode met zeer uiteenlopende liturgische onderwerpen beziggehouden. Toch meen ik in ieder geval een tweetal onderzoekslijnen te kunnen onderscheiden.

Allereerst heeft Wegman in de betreffende periode regelmatig geschreven over de actuele liturgie en pastoraalliturgische vragen die daarmee verbonden zijn. Hier zou ik allereerst de empirische studie willen noemen die hij samen met P. van Hooijdonk heeft gepubliceerd in 1972¹⁰ en waarin een analyse is te vinden van de zeer sterk van elkaar verschillende eucharistievieringen zoals die in het begin van de zeventiger jaren in het hart van Amsterdam werden gehouden, enerzijds in 'De Papegaai' en anderzijds in de Dominicuskerk aan de Spuistraat. Verder heeft hij in diverse artikelen aandacht besteed aan de vernieuwde Romeinse orden van dienst die in de zeventiger jaren zijn verschenen en in het Nederlands zijn vertaald. Zo heeft hij geschreven over de orden van dienst voor de kinderdoop,¹¹ voor de initiatie van volwassenen,¹² en voor de viering van de Paasnacht zoals die te vinden is in het Romeins Missaal van 1970.¹³ In de publicaties die door Wegman aan deze vernieuwde rituelen worden gewijd, vindt men in de regel een goede en heldere inleiding met verhelderende achtergrondinformatie en bovendien een aantal evaluerende kanttekeningen die soms al tamelijk kritisch zijn. Daarnaast heeft hij zich beziggehouden met de liturgie van Nederlandse bodem die in de zeventiger jaren op veel plaatsen tot ontwikkeling kwam, maar met name in de Amster-

¹⁰ *Zij breken hetzelfde brood. Een kritische wegwijzer bij de viering van de eucharistie op basis van een liturgie-historische en -sociologische analyse* (Zeist 1971).

¹¹ *Bijdragen* 35 (1974) 129-147; *Werkmap voor liturgie* 11 (1977) 93-109.

¹² *Tijdschrift voor liturgie* 62 (1978) 184-199.

¹³ *Tijdschrift voor liturgie* 64 (1980) 40-52.

damse studentenecclesia. Zo maakte hij een analyse van een Paasnachtviering die is samengesteld door Huub Oosterhuis,¹⁴ wijdde hij een studie aan het beeld van Jezus van Nazareth in de liederen van Huub Oosterhuis¹⁵ en werkte hij mee aan de bundels *Goed of niet goed?*,¹⁶ waarin een groot aantal officiële, maar vooral ook niet-officiële eucharistische gebeden worden geëvalueerd. Overigens beperkte zijn aandacht zich niet tot de rooms-katholieke liturgie van Nederlandse bodem. Ook de ontwikkelingen in de andere kerken hadden zijn aandacht. Dat blijkt onder andere uit een rijke studie over het beeld van Jezus in de liederen van Willem Barnard (eerst Nederlands-hervormd, later oud-katholiek).¹⁷

Daarnaast heeft Wegman in deze periode - met name rond 1980 - enkele fundamentele artikelen gepubliceerd over het vroeg-christelijke eucharistische gebed. Hier moeten met name de publicaties worden genoemd die handelen over de Anaphora van Addai en Mari¹⁸ en over de oude versie van de Egyptische Marcusanaphora die is bewaard in de Papyrus Strasbourg Gr. 254,¹⁹ alsook een artikel dat in 1980 verschenen is in het tijdschrift *Questions liturgiques*, waarin Wegman probeert de genealogie van het eucharistisch gebed te reconstrueren.²⁰ Bij het lezen van deze essays die vaak worden geciteerd, ook in buitenlandse publicaties, vallen enkele dingen op. Allereerst wordt men getroffen door een fascinatie voor de oude lagen. Wegman probeert met name de oudste fasen in de wordingsgeschiedenis van de verschillende vroeg-christelijke gebeden op het spoor te komen. Daarbij besteedt hij vooral ook aandacht aan de joodse wortels van die teksten. Verder lijkt hij zijn aandacht van de oude Romeinse liturgie naar een nog vroegere fase van de liturgiegeschiedenis te hebben verplaatst, namelijk naar de eredienst van de periode vóór het Edict van Milaan en Constantijn. Die aandacht komt niet alleen voort uit een historische nieuwsgierigheid, maar ook uit de overtuiging dat juist de oudste fase van de liturgiegeschiedenis de gelovigen van het einde van de twintigste eeuw iets te zeggen heeft en ook voor de voortgang van de oecumene van betekenis kan zijn. Tenslotte is het opvallend dat Wegman

¹⁴ *Bijdragen* 31 (1970) 261-293.

¹⁵ *Tijdschrift voor theologie* 19 (1979) 124-146.

¹⁶ 2 delen (Hilversum 1976-1978).

¹⁷ *Tijdschrift voor theologie* 18(1978) 390-412.

¹⁸ *Bijdragen* 40 (1979) 15-43.

¹⁹ Verschenen in: R. VAN DEN BROEK & M. VERMASEREN (red.): *Studies in gnosticism and hellenistic religion, presented to Gilles Quispel on the occasion of his 65th birthday* (Leiden 1981) 432-450.

²⁰ *Questions liturgiques* 61 (1980) 263-278. Ruim tien jaar later komt Wegman op het onderwerp terug in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 33 (1991) 193-216.

blijk geeft van een grote belangstelling voor de theologische inhoud van de gebeden (niet alleen voor de vorm en de structuur). Met name in de artikelen over de Anaphora van Addai en Mari en de Marcusanaphora is dat duidelijk het geval.

De periode na 1985: afscheid van de Romeinse liturgie

Op 15 februari 1985 heeft Wegman tijdens de jaarlijkse academische zitting van de KTUU een rede gehouden die in zekere zin als een keerpunt in zijn ontwikkeling en in zijn wetenschappelijk onderzoek beschouwd kan worden. De toon van die rede die in datzelfde jaar is gepubliceerd,²¹ was kritischer en radicaler ten opzichte van de Rooms-Katholieke Kerk en haar liturgische tradities dan die van eerdere publicaties. Zeker achteraf gezien, kan men niet anders dan constateren dat de redenaar van veel zaken afstand en afscheid aan het nemen is en dat de breuk met de Rooms-Katholieke Kerk die eind 1988 een meer publiek karakter zou krijgen, zich al aankondigt en misschien feitelijk deels al is voltrokken.

De rede begint met de lezing van het gedicht 'Komaf' van Gerrit Achterberg waarin de dichter 'aju' zegt tegen het ouderlijk huis en het traditionele milieu waarin hij is opgegroeid, maar waarvan hij onherroepelijk vervreemd is geraakt. Dit gedicht neemt Wegman als uitgangspunt voor een vergaande en fundamentele kritiek op de westerse liturgie. In eerste instantie lijkt die kritiek zich met name te richten op de rooms-katholieke eredienst die wordt afgeschilderd als patriarchaal, clericaal, onveranderlijk en zwevend tussen hemel en aarde.²² Al vrij snel echter komt Wegman tot conclusies die verder reiken en niet alleen de rooms-katholieke liturgie, maar ook de eredienst van het reformatorische type raken. Uiteindelijk lijden in de ogen van Wegman de verschillende westerse, maar ook de oosterse, liturgische tradities aan een en hetzelfde euvel: zij worden gedragen door een bepaalde vorm van gerichtheid op het verleden, van gedachtenis, van anamnese: de gedachtenis van de verlossing die door God en door Christus, de Godmens, tot stand is gebracht en die zekerheid biedt aan onzekere en zondige mensen die bang zijn voor het oordeel. Een dergelijke vorm van anamnese die omziet naar het heil dat in het verleden is bewerkt en in het heden de nodige heilszekerheid verschaft, staat in schril contrast met de gedachtenis die de vroegste christelijke gemeenten beleefden toen, net als in het jodendom, gedenken 'omzien naar de toekomst' betekende, naar de tijd van de messias en het komende rijk van God. De verschillende kerken zouden in hun liturgievieringen terug moeten keren naar die vroeg-christelijke, op de toekomst gerichte anamnese en wat het traditioneel-christelijke omzien naar het verleden betreft, sluit Wegman zich

²¹ *Tijdschrift voor theologie* 25 (1985) 163-175.

²² Vgl. de titel van het bekende boek van H. Nolthenius over het Gregoriaans: *Muziek tussen hemel en aarde* (Amsterdam 1981).

aan bij de woorden van Achterberg, aan het begin van de derde strofe: 'Ik wil niet meer'.

In de periode die volgde op de rede van 1985 heeft Wegman zich in zijn publicaties op verschillende terreinen van zijn vakgebied begeven. Zijn speciale aandacht is echter toch vooral uitgegaan naar de 'heortologie', de bestudering van de feesten. Al enkele jaren tevoren had hij verschillende onderzoekers - waaronder de schrijver van dit artikel - voor dit fascinerende thema weten te enthousiasmeren en bijeengebracht in een gemeenschappelijk onderzoeksprogramma dat de titel 'Heortologische bijdragen' droeg. Zelf heeft hij belangrijke bijdragen geleverd aan dit onderzoeksprogramma met een groot aantal wetenschappelijke en populariserende publicaties die in de tweede helft van de tachtiger jaren en het begin van de negentiger jaren zijn verschenen. Tot de eerste categorie moeten met name een aantal grondige studies worden gerekend die Wegman heeft gewijd aan de viering van het liturgisch jaar in het Romeins Missaal van 1970, namelijk aan de viering van Palmzondag,²³ de Veertigdagentijd,²⁴ de Paastijd²⁵ en de Advent.²⁶ Verder behoren hiertoe ook een artikel over de verering van heiligen, dat is gepubliceerd in een feestbundel voor zijn Amerikaanse collega en vriend Thomas Talley,²⁷ en een studie over de schriftlezingen in de Paastijd, zoals die te vinden zijn in een aantal leesroosters.²⁸ Heldere en vlot geschreven, korte artikelen over het kerkelijk jaar van de hand van Wegman treft men aan in de jaargangen 1990 tot 1995 van het tijdschrift *Eredienstvaardig*, waarvan hij tot aan het einde van zijn leven een actief en productief redactielid is geweest.

In de publicaties die uit deze periode stammen, kan men - en dat geldt zowel voor de heortologische essays als voor de overige artikelen - een aantal tendensen onderscheiden waartoe men soms al aanzetten kan vinden in oudere geschriften, maar die deels ook min of meer nieuw zijn of zelfs ook wijzen op opmerkelijke verschuivingen in het denken van de auteur over de liturgie.

Allereerst is opvallend dat hij in zijn publicaties, met name vanaf 1986, een speciale aandacht voor het gelovige volk begint te krijgen als onderscheiden van de clerus en de hiërarchie, voor de gelovigen die zich in het schip van de kerk ophielden. Ook de afscheidsbundel die hem in 1990 werd aan-

²³ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 1-40.

²⁴ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* (1988) 5-40.

²⁵ *Tijdschrift voor theologie* 28 (1988) 349-370.

²⁶ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 5 (1989) 165-188.

²⁷ J. ALEXANDER (red.): *Time and community. In honor of Thomas Julian Talley* (Washington 1990) 219-241; Nederlandse (bewerkte) versie in: *Tijdschrift voor theologie* 31 (1991) 28-41.

²⁸ *Tijdschrift voor theologie* 34 (1994) 145-168.

geboden onder de titel *Omnes circumadstantes* is aan dit thema gewijd. Die belangstelling is vooral aan de dag getreden sinds hij kennismaakte met de zogenaamde mentaliteitsgeschiedenis die een speciale belangstelling toont voor de cultuur en de religiositeit van het gewone volk, als onderscheiden van de elite.²⁹

Op dit punt kan men mijns inziens een opmerkelijk verschil, in zekere zin zelfs een breuk, zien met de vroegste geschriften, met name met de brochures over de eucharistieviering. In de Rijsenburgse periode lag de nadruk weliswaar op de actieve deelname van de gelovigen, maar dezen dienden toch eerst te worden opgevoed en dat diende vooral te gebeuren door de priesters. In de artikelen uit de laatste periode lijkt het eerder omgekeerd te zijn: Wegman wil nu vooral de geloofsbeleving van de gelovigen in het schip op het spoor komen en de liturgie zou, volgens hem, dáárop aan dienen te sluiten of misschien zelfs wel - maar dit punt wordt niet echt uitgewerkt - dááruit voort dienen te komen, althans voor een belangrijk deel.

Vervolgens is het opvallend dat men bij Wegman ook in diens latere geschriften een bijzondere fascinatie aantreft voor de vroegste fase van het christendom uit de pre-Niceense periode van vóór Constantijn, toen het christendom zich nog dicht bij de joodse wortels bevond. Zo geeft Wegman op verschillende plaatsen blijk van een bijzondere waardering van het oude, quartodecimaanse Paasfeest dat werd gevierd op de joodse datum, in de nacht van de veertiende op de vijftiende Nisan, en ook een bruikbaar model zou kunnen vormen voor een eigentijdse Paasviering³⁰

Ook in dit opzicht kan men, mijns inziens, een verschuiving constateren. Oorspronkelijk was het vooral de oude Romeinse liturgie die model stond voor de actuele praktijk. Nu kan ook deze oude, 'stadtrömische' liturgie hem nog maar weinig bekoren. Ze is te sterk bepaald door de ontwikkelingen die na het Edict van Milaan hebben plaatsgevonden en door het patriarchale, 'kuriale' karakter van de toenmalige Romeinse samenleving en de theologische en christologische discussies die in de vierde en de vijfde eeuw, zowel in de oosterse als in de westerse kerken, zijn gevoerd. De latere Wegman lijkt zijn inspiratie veeleer te vinden in de fase van de kerkgeschiedenis die daaraan voorafging.

Overigens lijkt hij in de laatste jaren nog een stap verder te gaan en de traditie als zodanig - met inbegrip van de Schrift - te relativiseren. Met name in een lezing die hij heeft gehouden bij het afscheid van het afscheid van G. Lukken in 1994³¹ heeft hij dit thema aan de orde gesteld en gepleit voor een

²⁹ Vgl. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 2 (1986) 22-31.

³⁰ Vgl. het artikel dat hij samen met G. Lukken heeft gepubliceerd in: *Werkmap voor liturgie* 19 (1985) 353-363. Vgl. ook: *Eredienstvaardig* 5 (1989) 293-297.

³¹ Liturgie en lange duur, in: L. VAN TONGEREN (red.): *Toekomst, toen en nu* (Heeswijk-Dinther 1994) 11-38.

dynamischer traditiebegrip waarin niet alleen ruimte is voor de traditionele geloofsbelijdenis en evenmin alleen maar voor de Schrift, maar vooral ook voor onze eigen geloofsbelijdenis en het verhaal van wat er in ons leeft. De christelijke liturgie zou alle kansen moeten krijgen om haar eigen geloof te belijden, weliswaar in het licht van de brede stroom van geloofsgetuigenissen uit het verleden, maar toch met haar eigen woorden, beelden en ervaringen.³² In zijn artikel over de schriftlezingen in de Paastijd verzet hij zich tegen wat hij betitelt als 'scripturisme', de ideologische opvatting dat het met het Nieuwe Testament de 'openbaring' is afgesloten en vraagt hij bijzondere aandacht voor de vervolgh verhalen waarin de gedachtenis van Jezus levend wordt gehouden.³³

Tenslotte zou ik als laatste tendens in de latere Wegman die van de (groeïende) aandacht voor de verbeelding willen noemen, of, zoals hij het in zijn studie over gebeden uit de Paastijd uit 1988 noemt, de 'fictionaliteit'. Met die laatste term probeert hij aan te geven dat de liturgie, net als de auteur van een boek of een gedicht, een wereld moet scheppen die is gefantaseerd en verzonnen, maar de werkelijkheid diepte geeft, belicht en een verhevigde ervaring van die werkelijkheid mogelijk maakt.³⁴

Hierbij kan men aantekenen dat dit gegeven als zodanig niet nieuw is in de werken van Wegman. Hij had altijd al een passie voor het muzische: voor muziek, voor de architectuur en de sculptuur van middeleeuwse, met name Romaanse kerken en vooral ook voor literatuur, speciaal gedichten. Ik herinner mij in dit verband ook nog dat hij als docent eigenlijk op zijn best was, wanneer hij samen met studenten afbeeldingen of plattegronden bekeek en bestudeerde, op zoek naar hun verborgen theologische of religieuze rijkdom. De aandacht voor gedichten en het muzische mag misschien de laatste jaren wat sterker zijn geworden, maar nieuw was deze belangstelling niet. Integendeel, het lijkt één van de weinige constanten te zijn geweest in zijn voor de rest nogal rusteloze wetenschappelijke en religieuze zoektocht.

Al deze uitgangspunten - en dan vooral de combinatie daarvan - leidden bij Wegman tot een steeds kritischer houding ten opzichte van de vernieuwde Romeinse liturgie. Deze blijkt met name uit de artikelen die hij heeft gewijd aan het kerkelijk jaar volgens het Missaal van 1970. Zo schrijft hij aan het begin van zijn artikel over Palmzondag (1987) dat hij de bedoeling heeft om de 'code van de liturgische rit en op het spoor te komen, de verstarde code wel te verstaan, die als natuurlijk wordt ervaren, ook wel ideologie'³⁵ genoemd. De liturgie van de palmen wordt omschreven als 'clericaal, statisch en a-histo-

³² Liturgie en lange duur 30.

³³ *Tijdschrift voor theologie* 34 (1994) 145-168, vooral 164-165.

³⁴ *Tijdschrift voor theologie* 28 (1988) 367-370.

³⁵ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 3.

risch'. De hele viering van Palmzondag volgens het Missaal van 1970 is volgens Wegman een 'ritueel-afstandelijke expressie van het christocentrische geloof van de huidige Romeinse kerk en liturgie'³⁶. De gebeden voor de Veertigdagentijd zijn te sterk geënt op de oude Romeinse ritus van de vijfde tot de achtste eeuw die een dualisme kent tussen de lichamelijke, aardse en zondige mens enerzijds en de genadige God anderzijds.³⁷ In de liturgie van de Advent ligt de nadruk veel te sterk op de gedachtenis van de eerste komst van Christus - zijn geboorte - terwijl de komst van Christus temidden van zijn volgelingen en de tweede komst worden verwaarloosd, op een zijspoor zijn terechtgekomen.

Overigens blijft zijn kritiek, zoals eerder opgemerkt, niet alleen beperkt tot de rooms-katholieke eredienst. Wanneer hij de centrale plaats van de voorlezing in de liturgie relateert, treft hij natuurlijk ook de protestantse liturgiebeleving op één van haar meest gevoelige plekken. En wanneer hij vragen stelt bij het christocentrische karakter van de oude, maar ook de vernieuwde Romeinse liturgie en bij de nadruk die daarin wordt gelegd op de verlossing van de zondige mens door Christus, stelt hij indirect ook een aantal wezenlijke uitgangspunten van de reformatorische, liturgische tradities ter discussie.

Hoe zou de ideale liturgie er dan volgens Wegman dan wel uit moeten zien? De eerlijkheid gebiedt om te zeggen dat hij daar in de loop der jaren steeds minder concreet over wordt. In de brochures uit de Rijsenburgse periode, vindt men nog allerlei praktische suggesties. In de geschriften uit de latere periode, met name dan die van de laatste tien jaar, wordt hij daar veel terughoudender in. In een opstel dat hij in 1995 heeft gepubliceerd in een bundel van de Acht-mei-beweging, bekent hij dat hij in dit opzicht eigenlijk met zijn mond vol tanden staat en alleen nog maar wat wensen op papier wil zetten.³⁸

Niettemin formuleert hij in dit essay - en trouwens ook wel elders, maar dan meer tussen de regels door - die wensen wel. Hij pleit dan voor een liturgie die onder andere minder bepaald is door de eigen confessionele identiteit, waarin niet alleen het ene boek over de ene Godmens wordt geopend, maar ook uit ons eigen boek wordt verteld, waarin niet alleen mannen, maar ook vrouwen voorgaan - iets waar hij de laatste jaren regelmatig op heeft geïnsisterd - en die heel in het algemeen humaan is en humaner maakt.

³⁶ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 14.

³⁷ *Ibidem* 10.

³⁸ Liturgie. Het drama van de oorsprong, in E. BORGMAN & B. VAN DIJK & T. SALEMINK (red.): *Katholiek in de moderne tijd. Een onderzoek door de Acht Mei Beweging* (Zoetermeer 1995) 152-161, op 160.

De erfenis

Na lezing van het voorgaande zal menigeen wel tot de conclusie zijn gekomen dat het werk van Wegman - vooral dat van de laatste jaren - veel vragen oproept. Mijns inziens is dat niet ten onrechte. Men vindt in zijn geschriften geen afgeronde synthese, maar alleen een aantal uitgangspunten en principes die soms tot op zekere hoogte ook nog op gespannen voet met elkaar staan. Wij zouden benieuwd zijn geweest te vernemen hoe in zijn boek over de theologie van de liturgie, waarvoor hij plannen had, maar dat hij niet meer heeft kunnen schrijven, de lijnen bij elkaar zouden zijn gekomen. Bovendien kan men niet ontkennen dat hij, met name in zijn geschriften uit de laatste jaren, toch nogal vaag blijft over de meer concrete vormgeving van de eredienst. Welke ideeën had hij daarover? In hoeverre zag hij nog een toekomst voor de liturgie? Of was hij misschien toch bezig afscheid te nemen van de christelijke liturgie, of op zijn minst van de min of meer traditionele vormen daarvan? Kortom, hoe zou zijn denken over de liturgie, dat de afgelopen dertig jaar steeds weer is veranderd, zich verder hebben ontwikkeld?

Ondanks al deze vragen die men kan stellen - en die deels ook wel zijn eigen vragen geweest zullen zijn - staat voor mij vast dat het werk van Herman Wegman van blijvende waarde is, en wel in verschillende opzichten.

Allereerst moet voorop worden gesteld dat Wegman een aantal geschriften heeft nagelaten die in wetenschappelijke (theologische, maar ook historische) kringen nog lange tijd geciteerd en gebruikt zullen worden. Dit geldt allereerst voor zijn handboek, maar ook voor een aantal fundamentele artikelen, bijvoorbeeld die over het eucharistisch gebed, maar ook die over het liturgisch jaar in de vernieuwde, Romeinse liturgie.

Daarnaast blijven zijn publicaties ook voor degenen die niet zozeer in de liturgiewetenschap, alswel in de praktische vormgeving van de liturgie zijn geïnteresseerd, boeiende lectuur. Al vindt men er dan veelal niet de concrete suggesties voor de praktijk die sommigen er misschien zouden verwachten, Wegman was een stimulerende onruststoker. Hij stelde in zijn werk prikkelende vragen die, hoe indirect soms ook, de praktijk raken en geen liturgist of liturg onberoerd kunnen laten.

Tenslotte blijft het boeiend om de ontwikkelingsgang te volgen van een liturg en een liturgist die buitengewoon ingrijpende veranderingen in kerk, cultuur en samenleving heeft meegemaakt en wel aan den lijve en die de confrontatie daarmee niet uit de weg is gegaan. Zijn publicaties vertonen enerzijds de sporen van een soms tragische, maar toch ook boeiende persoonlijke zoektocht; anderzijds zijn zij een exponent van een bewegende periode uit de Nederlandse kerk- en liturgiegeschiedenis.

Gerard Rouwhorst promoveerde bij Herman Wegman in Utrecht en volgde hem op als hoogleraar liturgiegeschiedenis aan de KTU te Utrecht.

Correspondentie-adres: KTU, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht.